

No future, no future for you? Premislek pojma in sodobne paradigme krize

Kriza!

Kot ugotavlja Janet Roitman v knjigi *Anticrisis* (Roitman, 2013), postaja »kriza« permanentna oznaka v skoraj vseh družbenih in političnih narativih. Sodobnost je definirana v terminih krize, ki postaja čedalje močnejši politični in analitični označevalec. Reinhart Koselleck, eminentni raziskovalec pojma in pojava krize, je pred manj kot tremi desetletji pripomnil, da vsakdo, ki odpre časopis ali kakšen drug medij, naleti na izraz kriza, ki sugerira negotovost, trpljenje in preizkušnjo ter neznan izid v prihodnosti. Četudi definicija krize ni bistveno drugačna kot pred stoletji, pa se zdi, da inflatorna raba tega pojma zajema ne le vsa področja človekovega življenja (Koselleck, 1996), ampak tudi življenje celotnega planeta. Deklariranja raznovrstnih kriz, ekonomskih, finančnih, političnih, zdravstvenih, begunskih, humanitarnih, pandemičnih, klimatskih itd., ter zahteve po različnih rešitvah iz njih se zdijo kot sosledje samoizpolnjujočih se prerokb.

Poglavje je nekoliko skrajšana in predelana slovenska verzija teksta *The Politics of Crisis and Contemporary Forms of Government*, v knjigi z naslovom *What kind of government? Thinking Contemporary Forms of Government after the Broken Tradition*, ki sta jo uredila Vlasta Jalušič in Wolfgang Heuer in izide pri založbi Springer (2024).

Če so mnogotere rabe besede kriza zadosten pokazatelj dejanske situacije ali situacij, potem bi lahko rekli, da že zdavnaj živimo »v krizi vseobsežnih razmer« (ibid.: 148).

Okvirjanje številnih pojavov ali procesov kot krize sicer ni izrazita novost, saj gre za osrednji koncept modernega filozofskega, političnega in družbenega jezika. Izvor ima v stari Grčiji, izrazito pomemben za moderno razumevanje časa in zgodovine pa je postal po 18. stoletju. A zaradi entropije besede kriza v različnih kontekstih – v analizi, političnem delovanju ali v ideološke namene, pa tudi zato, ker se »kriza« kot pojem, kot situacija ali stanje pojavlja na različnih ravneh človeške izkušnje, je razumevanje njenega današnjega pomena in vloge svojevrsten izziv (prim. Bergman-Rosamond et al, 2022: 467). Ali res živimo v krizi vseobsežnih razmer? Ali pa je postala ta oznaka, kot je namignil Koselleck, prej način govora (*manner of speech*) kot dejansko stanje (Koselleck, 1996)? Nam pogosta uporaba pojma kriza sploh še omogoča dostop do problemov in pomaga pri razumevanju dogodkov v sodobnem svetu?

To poglavje se posveča različnim pojmovanjem krize in se sprašuje, kaj lahko premislek krize prispeva k današnjemu razumevanju načinov vladanja. Kriza kot vse manj »nenormalno« stanje stvari ali stanje, ki implicira revolucijo in s tem spremembo družbenega reda, je vse bolj stalnica, ki nas spremlja. Kaj vseprisotnost tega označevalca pomeni za razumevanje krize kot političnega pojma in kaj za razumevanje politike oziroma načina, kako se ta oblikuje? Če je kriza povsod postala permanentno stanje stvari, kakšna forma vladavine in kakšno politično delovanje ji ustrezata?

Najprej se posvetimo razumevanju pojma in teorije krize skozi perspektivo časovnosti v mišljenju politike pri avtorjih, kot so R. Koselleck, H. Arendt, P. Ricoeur, in nekaterih novejših, denimo J. Roitman, S. Gilbertu in drugih. V navezavi na to nas zanimajo tudi nekateri izstopajoči dogodki, ki so bili nedavno zaznamovani s »krizo«. Kaj implicira nagibanje k vladanju, ki poteka na način »upravljanja kriz«? Ali vse pogostejši krizni narativi, razglasitve kriz in protikrizne politike postajajo nekakšni novi elementi sodobnih oblik vladavine? Je lahko to osnova za premislek vseprisotnosti pojma krize v sedanjem času? Kakšne posledice ima vzpon »krize« kot »normalnosti« za dojetje naše umeščenosti v čas ter za naš potencial za delovanje in politiko nasploh? Ne nazadnje, ali tradicionalna osredotočenost kritične teorije na krizo kot osnovo za kritiko res predstavlja glavno priložnost za nastanek novih modusov demokratičnega delovanja in solidarnosti, kakor so nakazovali prvotni obeti, ki so se vzbudili denimo ob nedavni »koronski« krizi?

Kriza kot izredno stanje, trenutek odločitve in rzsodbe

Da se odgovorom na ta vprašanja nekoliko približamo, se moramo prebiti do pojma, ki danes (še) figurira kot skupna oznaka za krizo – torej do njegove analitične določitve, in zarisati njegovo vlogo v sedanjosti. Že na prvi pogled je razvidno, da je raba oznake »kriza« pluralna in odvisna od kontekstov. Za skico tistega skupnega, ki se v neki dobi strne v pojmu, je smiselno pogledati, kako se pojem pojavlja v različnih domenah in kontekstih ter skozi čas.

Beseda *krisis* je starogrškega izvora in je izpeljanka iz *krinein*, *krino*, torej (raz)ločevati, izbirati, odločati, presoјati, spreti se, bojevati se. Kriza se nagiba h končni, nepreklicni odločitvi (Koselleck, *ibid.*)¹ in implicira nastop končne alternative, bodisi uspeha ali katastrofe, pravice ali krivice, življenja ali smrti. V medicini se je pojem uporabljal za označevanje kritičnega trenutka bolnikovega stanja med izboljšanjem in poslabšanjem, medtem ko je bil na področju politike povezan s presojo in sojenjem. Nanašal se je na ohranjanje zakona in njegovo ustvarjanje: v kontekstu antične *polis* je bil namreč vsak državljani povabljen k odločanju in presoji, kaj je za skupnost dobro ali ne. Pozneje, v krščanski teologiji, po novi zavezi, sta dobila kriza (*krisis*) in razsojanje (*krino*), ki oba izvirata iz jezika prava, pomen božje sodbe.

Kriza se je v latinskih jeziki ustalila predvsem v medicinskem in teološkem jeziku – v prvi vrsti kot *judicium* ali *judicium maximum*. Sodba se je nanašala tako na posameznikovo življenje kot na njegov konec, hkrati pa se je manifestirala kot poslednja sodba, pričakovana »na koncu časa«, po Kristusovi vrnitvi. Po Akvinskem denimo obstajajo tri časovna obdobja, ko se sodba izvaja: najprej za življenje posameznika, nato na njegovem koncu, nazadnje pa še kot poslednja sodba po Kristusovi vrnitvi (*ibid.*: 149).

V jezik srednjega veka je kriza vstopila skozi institucijo krščanske cerkve, preko teologije pa tudi v sholastične fakultete. Po prevzetju v različne evropske jezike je raba prešla v več domen človeškega izkustva: dnevno politiko, vojskovanje, psihologijo, razvijajočo se ekonomijo ter, ne nazadnje, ponovno odkrito področje zgodovine (*ibid.*: 150). Za širitev je bila ključna medicinska raba, saj jo je bilo mogoče zlahka aplicirati na nastajajočo nacionalno državo, tako da je *corpus* postal metafora za moderno politično skupnost (prim. Kantorowitz, 1997). Kriza je določala bolnost ali zdravje političnega telesa in pričala o perspektivi njegovega preživetja ali smrti (Koselleck, *ibid.*).

1 Tukaj in v nadaljevanju se poslužujem Koselleckovega kratkega sestavka o krizi v angleškem jeziku (Koselleck, 1996), njegove knjige *Kritik und Krise* (Koselleck, 1973), v kateri pojem obsežno obdela, pa tudi gesla *Krise* v slovarju *Geschichtliche Grundbegriffe* (Koselleck, 1982).

Z vse večjo legitimnostjo moderne znanosti v osemnajstem stoletju pa se je kriza začela pripisovati celotni družbi, primerljivi s telesom ali organizmom (Gilbert, 2019: 210).

Za razvoj koncepta krize je odločilno, da »implicitira časovno dimenzijo« oziroma, rečeno sodobneje, »teorijo časa« (Koselleck, 1996: 149). Kriza namreč zaznamuje trenutek, ko se odpre zev med preteklostjo in prihodnostjo (Arendt, 2006), ko torej prihodnost ni gotova, bodisi da gre za vprašanje telesnega zdravja ali pa za situacijo v politični skupnosti. Negotovost, pričakovana premostitev in izhod iz krize zahtevata diagnozo, denimo medicinsko presojo, in odločno delovanje, ki ga je, da bi bil izhod iz krize ugoden, treba načrtovati, torej v nekem smislu napovedovati izhod. V tem je vsebovan tudi že sodobnejši pogled na krizo. Sicer ima kriza tudi v teološki perspektivi časovno dimenzijo, vendar jo (lahko) prizadeti človeški dejavniki ignorirajo oziroma jim ni treba delovati v določeni smeri.

Kriza kot specifično moderni pojav

Koselleck v kontekstu politične filozofije in moderne zgodovine o pojmu krize piše kot o »časovno raztegljivem nadrejenem/generičnem konceptu (*Oberbegriff*) moderne« (Koselleck, 1982: 631). Osredotoči se na prehod med »tradicijo« in »moderno«, ko se pojavijo številni novi ali na novo definirani politični pojmi. V tem prehodu nastane odločilni epistemološki rez, ki opredeljuje moderno razumevanje zgodovine in politike (Koselleck, 1972; Koselleck, 1973; Koselleck, 1999). Kakšno vlogo pri tem igra (pojem) kriza?

Prehod od stare paradigme k oblikovanju moderne paradigme evropskih konceptov Koselleck pojasnjuje s fazo transformacije med 17. in 19. stoletjem, v kateri nastane tudi moderno pojmovanje krize. Njegov ključni premislek izhaja iz povezanosti med pojmom kritika in kriza (Koselleck, 1973) in raziskovanja razlogov za vseprisotnost pojma kritike (*krino*) v času razsvetljenstva, francoske revolucije in oblikovanja moderne države.

V tem obdobju se, paralelno z novo pojmovnostjo, zgodi tudi sprememba v pojmovanju časa. Oblikuje se skozi razcep med prostorom izkušenege (*Erfahrenes*) in horizontom pričakovanega (*Erwartbares*). V novem dojetanju časa horizont »pričakovanega«, torej prihodnosti, vse bolj prevladuje nad že »izkušenim«, torej preteklostjo (Koselleck, 1972; Koselleck, 1973; Koselleck, 1999). Značilnost te dobe je rojstvo kritike obstoječe (monarhične) politike s poudarjeno usmerjenostjo v prihodnost, povezano z vero v napredek. Iz nje izide večina sodobnih, v prihodnost usmerjenih

zgodovinsko-filozofskih konceptov, kot so »emancipacija«, »svoboda«, »revolucija« in tudi »zgodovina«, ki odločilno zaznamujejo sodobno humanistično in družboslovno misel. Tovrstni koncepti, ki jih Koselleck imenuje tudi pojme gibanja (*Bewegungsbegriffe*), so posledica krize absolutistične države, a krizo skozi prizmo kritike hkrati tudi nenehno generirajo (ibid.).

Ricoeur (1996) ob povzemanju Koselleckovih ugotovitev pripomni, da kritika, ki je bila pri predrevolucionarnih mislecih moralna kritika absolutizma in njegovih institucij, preide v dejansko politično krizo v samem dogodku revolucije in vojne. Dokler je kritika ostajala znotraj moralnega horizonta, koncept krize niti ni bil potreben. Optimistični koncept napredka in pogled v prihodnost sta preprečevala njegov nastop. Narativ krize se pojavi pri mladoheglovskih mislecih prakse in dejanja, ki poskušajo preseči manko svobode, ki ga je ugotovila kritika (Koselleck, 1982: 637). Kritika in kriza tako na svoj način prispevata k novemu konceptu časovnosti po francoski revoluciji. Horizont pričakovanja, s katerega se zdaj presoja neka situacija, je hkrati kritičen in moralen. Kriza zaznamuje trenutek, ko se je treba odločiti za smer, v katero naj se neka skupnost ali človeštvo kot celota premika. Kot pripominja Hannah Arendt, ta novi koncept časovnosti, ki ga vpelje filozofija zgodovine, ki misli znotraj napredovanja svetovnega duha in svetovne zgodovine, omogoči presojo sedanosti s stališča tega, kar bo (ali pa naj bi bilo) – bodisi utopije, nove možne družbene ureditve ali nečesa tretjega, proti čemur naj bi se človeštvo v zgodovini s svojo lastno dejavnostjo premikalo (Arendt, 2006).

»Kriza« tako postane »transpersonalni vzorec razlage najvišjega tipa« (Koselleck, 1982: 640). Nepričakovano, negotovo prihodnost nadomesti pričakovana oziroma napovedljiva prihodnost (Koselleck, 1999: 30 in nasl., 259), tista, ki jo ljudje (kot zgodovino) ustvarjajo sami. Kriza dobi optimistični prizvok (Ramalho, 2021: 129). Ne zgolj liberalni ekonomski optimisti, za katere so krize predstavljale stopnice na lestvici napredka, tudi Engels in Marx sta krizo postavila v središče svoje revolucionarne misli in jo kot krizo kapitalizma povezala s teorijo revolucije.

Pri Marxu in Engelsu je kriza predvsem ekonomska kategorija, faza kapitalistične proizvodnje. Kapitalizem se z njenim reševanjem nenehno obnavlja, a hkrati drvi v vedno hujše krize. V tem smislu so krize »normalni« del kapitalskega cikla, a tudi faktor pospeševanja, saj se s cikličnimi krizami vse večjega obsega v ekonomskem smislu ustvarijo pogoji za samoukinitve kapitalizma. Ko se kriza premakne tudi na področje političnih in družbenih razmerij, se poveča ne samo možnost za zlom v ekonomskem smislu, ampak tudi za revolucijo. Kriza, ki v klasični shemi implicira nepredvidljivost in

negotovost, tako dobi pozitiven naboj predvsem kot priložnost za politični prevrat, za katerega pa je potrebna politična dejavnost proletariata, razreda, ki bo zavestno prispeval k smrti kapitalizma (Koselleck, 1982: 645). Ta s pomočjo revolucionarne teorije (kritike vsega obstoječega) prepozna pravi trenutek (krizo načina produkcije), ko lahko intervenira, spremeni družbeni red in vpliva na potek zgodovine. Napoved je eshatološko iztekanje zgodovine (kapitalizma) bodisi v »barbarstvo« ali »cesarstvo svobode«.

V tem novem semantičnem okviru več ne more biti teorije napredka brez teorije krize in revolucije.² Kriza poganja vsako misel, ki se hoče reprezentirati kot »kritična« in s tem postane privilegirano, četudi ne zmeraj povsem transparentno izhodišče premisleka sedanjosti in prihodnosti. Medsebojna pogojenost kritike in krize tako ni samo etimološka in zgodovinska, ampak vse bolj zadeva v srčiko sedanjosti in presoje o tem, kako in kaj naj »delamo« in mislimo politiko.

Četudi je kriza videna kot trajna priložnost zgodovine, pa presenečenja niso izvzeta, tako da tipologija kriz na tej podlagi ni mogoča – ob dejanskih so namreč možne tudi navidezne krize (o tem pozneje). Zanimivo je, da je že Burckhardt selitve ljudstev v 19. stoletju, torej migracijo, obravnaval kot edinstveno krizo, ki da je največja in neprimerljiva z drugimi (Koselleck, 1982: 640). Tudi vojne so bile videne predvsem kot del te krize, hkrati pa je konec 19. stoletja obveljalo, da je napočila vsesplošna evropska duhovna kriza, ki bo povzročila »glavno krizo«, kakršne, kot je napovedoval Nietzsche, na zemlji še ni bilo (Nietzsche, 2022; gl. Koselleck, 1982: 641).

Videnja krize v kontekstu zgodovinskega časa

V dvajsetem stoletju se spričo vojn in velike gospodarske krize razširijo kulturnokritične in globalne svetovnonazorske razprave o krizi kot koncu modernega človeka – Ortega Y Gasset, krizi znanosti in evropskega človeštva – Husserl, ali krizi kot nastopu kontinuiranega procesa, ki se ga več ne da ustaviti – Huizinga (Koselleck, 1982: 648). Pojem poskušajo v političnih vedah razlikovati od konflikta, iz medicine preide v antropologijo, etnologijo in kulturno sociologijo. Razširjena raba je ambivalentna, je tudi sinonim za nered, konflikt, revolucijo, tako da se zdi, kot da izgublja razločevalno moč (ibid.).

2 Tudi pomen revolucije kot enega ključnih pojmov prehoda se v tem kontekstu spreminja. Četudi se v 18. stoletju veže na politično delovanje, pa hkrati zasede tudi druge domene, tako da govorimo denimo o znanstveni in tehnični revoluciji, ki pridobiva čedalje večji pomen itd. Glede pojma »revolucija« prim. predvsem Griewank (1955), Koselleck (1982), Koselleck (1999) in Arendt (2017).

Koselleck v *Geschichtliche Grundbegriffe* zariše štiri možne rabe krize v kontekstu dojemanja zgodovinskega časa. Prva vidi krizo kot serijo dogodkov, ki se strnejo v trenutek, ko je potrebno odločno delovanje – kar še najbolj ustreza klasični definiciji. Druga, bodisi teološka ali sekularna raba, uokviri krizo kot trenutek, po katerem bosta zgodovina in človeško bivanje za zmeraj spremenjena. Tretja pojmuje krizo kot vsako situacijo, ki ogroža obstoj neke države ali človeške skupnosti. Četrta zariše krizo kot prehodno obdobje, ki izhaja iz logike nekega predhodnega razvoja. Ta raba se lahko sklada s celo paletjo interpretacij in ustreza ugotavljanju in razglašanju številnih kriz na različnih področjih (prim. Koselleck, 1982 in Gilbert, 2019: 209–210).

Pozneje Koselleck (1996) popiše še tri semantične modele za sodobno preišljevanje krize. Prvič, kriza lahko služi za opis zgodovine, tako kot se to glasi v znanem Schillerjevem verzu iz pesmi *Resignacija*: »Svetovna zgodovina je poslednja sodba« (nem. *Weltgeschichte ist das Weltgericht*) (Schiller, 1786). Tu je že zasnutek procesa. Zgodovina je proces, v katerem je človeštvo nenehno na preizkušnji in šele čas bo za nazaj razkril njegov resnični smoter. Drugič, kriza je proces, ki se nenehno pospešuje. Je tudi znanilka praga, ki ločuje eno epoho od druge in se lahko v času ponavlja. Krize se manifestirajo kot razpoke oziroma prelomi v času: gre za ponavljajoč in periodizirajoč koncept, ki vsebuje možnost za spremembo. In tretjič, »kriza« lahko tudi v popolnoma sekularnem okviru dobi eshatološke dimenzije in označuje konec – namreč konec zgodovine, kakršno smo poznali doslej. To razumevanje sugerira tudi zadnjo, končno krizo. Čeravno je konec podoben poslednji sodbi krščanske teologije, je tukaj uporabljen metaforično. Ta model krize je usmerjen izključno v prihodnost in predvideva končni izid, nespremenljivo, nepreklicno odločitev (Koselleck, 1996: 151 in nasl.; prim. tudi Richter in Richter, 2006)

Noben model se ne pojavlja v čisti obliki, a Koselleck namiguje, da je ravno model »končne« krize za sodobni svet najbrž najustrežnejši. Pri razlagi se opre na kozmološko idejo, vzeto iz Marka 13:20 in Mateja 24:22, da bi Bog »kot gospodar časov lahko načrtoval konec sveta prej, kot je bilo predvideno, in da bi to dejansko storil zaradi izvoljenega ljudstva, katerega trpljenje bi se skrajšalo.« (Koselleck, 1996: 155) Prav iz ideje začetnega nadzgodovinskega skrajšanja zgodovinskega časa naj bi nastala zamisel o postopnem pospeševanju zgodovine, tako da je mogoče apokaliptično skrajšanje časa pred poslednjo sodbo videti kot ultimativno krizo (Koselleck, 1999: 30 in nasl.). Ilustrativna je tudi za družbeno pospeševanje v sodobnem svetu, kolikor je to prestopilo mejo in ga tudi prihodnja znanost in tehnologija več ne bosta mogla obvladati (Koselleck, 1996: 157).

Eshatološki model krize implicira vizijo popolnega uničenja, saj več ni možnosti za končno odrešitev. Posvetna verzija je zato še bolj strašljiva od prejšnjih verskih podob apokalipse (Richter in Richter, 2006: 356) in tudi potencial za samouničenje ki ga je razvilo »avtonomno človeštvo«, se je večkrat pomnožil (Koselleck, *ibid.*).

Pospeševanje zgodovinskega časa Koselleck dodatno ilustrira z nastankom planeta zemlje in njegovim dolгим obstojem pred nastankom človeškega rodu, ki ga primerja z naglim napredkom in demografsko zgodovino človeštva od nastanka *homo erectus* dalje. Opis eksponentnega razvoja urbane kulture ter vzpona znanosti in tehnologije spominja na koncept antropocena *avant la lettre*. Logika pospeševanja zgodovinskega časa pripelje do tega, da so krize vse pogostejše in da skorajda več ni vmesnih presledkov.³ Današnji semantični boji glede podnebnih sprememb in podnebne krize sodijo ravno v eshatološki model konca človeštva ali celo planeta zemlja. Četudi Koselleck sam verjame, da bi konec človeškega življenja na zemlji še lahko preprečili, kolikor bi vse svoje moči organizirali v ta namen, si izida ne upa napovedati. Raje namigne, da je to morda prej vprašanje za teologe kot pa za zgodovinarje (Koselleck, *ibid.*; Richter in Richter, 2006).⁴

Kriza, kritika in politika

Kriza in kritika oziroma kritična misel si potemtakem nista samo sorodni (Koselleck, 1972; Roitman, 2013; Kjaer in Olsen, 2016; Cordero, 2017; Gilbert, 2017), kriza je tudi v osnovi družbene in kritične teorije ter njenega samorazumevanja. Koselleck (1972) izpostavi ključni problem, ki se odpre z opiranjem političnega mišljenja in presoje na krizo in kritiko, namreč na razcep med moralo in politiko.

Ko začnemo o preteklih dogodkih in o možnih dejanjih v sedanjosti presojati z vidika pričakovanj (in projekcij) prihodnosti, to ne implicira le zahteve po moralni presoji in razcep na tiste, ki so po definiciji nedolžni in (z distance) presojajo, in tiste, ki – pogosto napak in nemoralno – delujejo (politiki, institucije), kar pred Koselleckom izpostavi že Hegel. To vključuje tudi perspektivo pogleda nazaj, ki jo J. Roitman izrazi z vprašanjem »Kaj je

3 Glede pospeševanja časa prim. (med drugim) Virilio (1986), Scheurman (2004), Rosa (2005).

4 Zato se pojavi vprašanje, ali naš semantični model krize kot nekakšne končne razrešitve konflikta danes nima boljše možnosti za uresničitev kot kadar koli prej. Če je tako, potem je vse odvisno od usmerjanja naših energij v to, da preprečimo izumrtje. Treba je poudariti, da je tudi *katéchon* teološki odziv na krizo (Koselleck, 1996: 157; prevod V. J.).

šlo narobe?»), ki da je ključnega pomena za vsako kritično zavest (Roitman, 2013: 9–10, 39). Kar trenutno je, bi lahko bilo tudi drugače, in to drugače je implicitno tudi bolj resnično, moralno, »prava možnost« ali celo »trenutek resnice«, v katerega ima vpogled kritična pozicija (Roitman, *ibid.*; Gilbert, 2019: 10). Zgodovinska relevantna dogodka se tako presoja v smislu etičnega (ne)uspeha, napredek je moralna naloga, nenehna kritika pa koincidira s stanjem nenehnih kriz (Koselleck, 1972; Roitman, 2013: 29–30).

Povedano drugače, da bi določen dogodek sploh lahko mislili v zgodovinskem sosledju, je treba vrednotiti njegov pomen iz zgodovinske perspektive. Če presojamo sedanost, to zahteva nekakšno Arhimedovo točko, ki stoji izven samega sveta (Arendt, 2006), ki je »v krizi«, ali trenutek, ki je lociran v prihodnosti. Po Heglu je zato za mišljenje vedno potrebna časovna distanca (prim. Hegel, 2013). A hkrati je kriza »naravna predpostavka mišljenja«, saj dokler zavest ni v krizi, ostane »naravna zavest« (Hegel, 2017), tako da je kriza pravzaprav nekakšen spodbujevalec mišljenja, »motivacijski kontekst« (Gilbert, 2017: 17) generiranja filozofskih problemov.

Tudi za Hannah Arendt predstavlja kriza moment, ki bi moral spodbuditi politično mišljenje. Ključni krizni dogodek 20. stoletja, ki uteleša »breme našega časa«, je pojav totalne vladavine, v njem pa izum uničevalskih taborišč. Nasprotovala je tezi, da je totalitarizem zgolj skrajna diktatura ali tiranija, po kateri je mogoča vrnitev v prejšnjo politično normalnost. Totalne vladavine več ne moremo pojasniti s tradicionalnimi političnimi koncepti in na osnovi prejšnjih vladavin. Gre za novo formo gospostva, ki je povezana s fenomenom odvečnosti ljudi, njihovih kapacitet za dejavno življenje ter z nevarnostjo zatona politike kot skupne javne sfere. Kot takšna predstavlja ultimativno krizo, ki nas sili, da premislimo, kakšno vlogo sta pri njenem nastanku igrali zahodna politična tradicija in njeno razumevanje politike (Arendt, 2003). Elementi te forme, ki so sicer lahko prisotni tudi v drugih vladavinah, pa bodo trajno zaznamovali našo prihodnost.⁵

Sodobno krizo v kulturi in izobraževanju, predvsem pa krizo avtoritete zato po Arendt lahko razumemo predvsem v tem kontekstu. Gre za problematičen odnos tradicije do politike kot neodvisne in pluralne sfere delovanja, ki je nepredvidljiva *par excellence*. Krizi, ki jo je sprožil totalitarni poskus izničenja pluralnosti in človeških kapacitet za delovanje, bi zato

5 V zaključku *Izvorov totalitarizma* (Arendt, 2003) zapiše, da bo kriza našega časa s svojo osrednjo izkušnjo popolnoma nove forme vladavine ostala nenehna nevarnost in bo vztrajala še naprej, ravno tako kot so se kljub občasnim porazom ohranjale prejšnje oblike vladavine – monarhije, republike, tiranije, diktature, despotizmi.

moral slediti ponoven premislek našega razumevanja politike. Izgubili smo namreč »oprijemalne ograje« tradicije in odgovore, »na katere se običajno zanašamo, ne da bi se sploh zavedali, da so bili izvirno odgovori na vprašanja«. To pa nas »sili, da se vrnemo k vprašanju samim« (Arendt, 2006: 180): denimo, kaj je politika, kaj je avtoriteta, in ne nazadnje, kaj je kriza (čtetudi Arendt sama tega pojma ni posebej analizirala, prim. Norberg, 2011). Izhajajoč iz Foucaulta Judith Butler v nekem drugem kontekstu zapiše nekaj podobnega. Krize so trenutki, ko se organizacija vednosti sooči z lastno nezadostnostjo in nepopolnostjo, prostori negotovosti odprejo zatrte poti spoznavanja (Butler, 2002, nav. po Gilbert, 2017: 213). Prelom med preteklostjo in prihodnostjo zaradi ekstremnih dogodkov povzroči tudi krizo mišljenja (Arendt, 2003). S tem pa ustvari priložnost, da »obnovimo dediščino, ki smo jo dobili iz preteklosti, v luči našega upanja v prihodnost« (Ricoeur, 1997: 146).

Medtem ko je torej krizo po eni strani mogoče videti kot dogajajočo se katastrofo, se po drugi plati izkaže kot moment, ki vsebuje napotek ali pa nas sili v to, da postanemo misleča in politična bitja (Norberg, 2011: 2). V tem tiči možnost tako za obnovo kot za reinterpretacijo, ki jo ponuja čas sedanjosti kot dragoceni čas za iniciativo (o tem več v sklepu). Večina avtorjev in avtoric predvsem iz tega razloga krizo še vedno vidi kot nekaj afirmativnega, kot trenutek oziroma prostor kritike (Gilbert, 2017) in posledično alternativne politike. A kot pripominja Roitman (2013: 13), ki sledi Koselleckovemu premisleku povezave obeh pojmov, pojem krize sam v toku kritične presoje postaja vse bolj nekakšna »prazna lisa« narativa zgodovine in kritične družbene misli, zato pa tudi nereflektirano mesto proizvodnje vednosti, ki pravzaprav onemogoča mišljenje alternativ.

Raztezanje krize

Videli smo, da v izvirnem smislu kriza določa, ali se bo nekaj nadaljevalo ali pa ne, je hkrati objektivna in subjektivna, v smislu zahtevane odločitve (Gilbert, 2019: 10). Zgodovina pojma kaže na njegovo »semantično bledenje« (Richter in Richter, 2006: 353), saj ga več ni mogoče popisati s specifičnim, klasičnim pomenom – namreč, da gre pri krizi za časovno omejeno izredno situacijo, ki zahteva hitro in odločno delovanje. Kriza je vse manj »nenormalno« stanje stvari ali stanje, ki implicira revolucijo in s tem spremembo družbenega reda, in vse bolj stalnica, ki nas spremlja. Naš čas je tako močno zaznamovan s krizo, da je postala tudi dominantna reprezentacija sveta

(Fassin in Honeth, 2022). Zaradi inflatorne rabe pojma ter njegove nespecifičnosti pa je najbrž tudi sam pojem krize »v krizi« (Koselleck, 1997).

Kaj vseprisotnost tega označevalca pomeni za razumevanje krize kot političnega pojma in za razumevanje politike oziroma načina, kako se ta oblikuje? Če kriza postane »totalno družbeno dejstvo« (Ricoeur, 1997: 137), kakšna forma vladavine in kakšno politično delovanje ji ustrežata?

Kriza kot večpomenski dogodek se lahko razteza v različne smeri, lahko je dolgoročna ali kratkoročna, lahko je dolgoročen propad nečesa, denimo institucij ali politične ureditve, ali pa se v njej križajo različni momenti: retorika krize, življenjsko izkušanje krize, kriza kot nujen primer ali strukturne krizne situacije (Bergman-Rosamond et al., 2022: 468). Če gre še vedno za prelom v normalnem toku časa, ki se izkaže kot specifična nevarnost (Fassin, 2022: 255), potem implicira neki »prej« in »potem«: kriza se začne, nastopi trenutek nevarnosti, ki se izteče, in kriza se nato konča (Roitman, 2021; Fassin, 2022).

V nedavnem primeru globalne razširitve koronavirusa 2019–20 je bil takšen prelom v času zelo jasen. Napočil je z razglasitvijo pandemije in drastičnimi ukrepi, spremljal pa ga je strah pred nevarnostjo bolezni in smrti v dnevnikih prikazih števila okuženih, obolelih in mrtvih, krivuljah in statističnih projekcijah. Te sicer niso nujno imele prave in enotne metodološke osnove, a so imele posebno funkcijo znotraj retorike (obvladovanja) krize. Večina vlad je ravnala tako kot v preteklih epidemijah: izvedle so izolacijo bolnih ter »zaprtje družbe«, prekinile so vsakdanje dejavnosti v ekonomiji, službah, šolah in tudi zdravstvu. Prepovedale so svobodo gibanja in združevanja v javnosti in posegale v intimne izbire (kdo se sme družiti s kom, kdaj in kako).

Koronska kriza je torej napočila kot klasična kriza v izvirnem pomenu besede, nenadno in nepričakovano – četudi so njene vzroke interpretirali tudi drugače, denimo v smislu pospeševanja zgodovinskega časa, češ da jo je povzročil vpliv človeka na okolje itd. ali da je bila predvidljiva. Negotovost in nepredvidljivost sta bili njeni ključni značilnosti. A imela je tudi poteze generalizirane krize »totalnega družbenega telesa« (Ricoeur, 1997: 197). Sprožila se je kot medicinska kriza, povezana z zdravjem in zdravstvenimi sistemi, nato je zajela celoto svetovnega prebivalstva, globalno družbo in politiko.

Kriza že etimološko napeljuje na reševanje, odločitev, uvedbo posebnih ukrepov, da jo premostimo, da preprečimo škodo ali smrti itd. – tako da kliče po decizionizmu in izjemnem ukrepanju. A politični protikrizni, »izredni« ukrepi ali izredno stanje (glej Schmitt, 2021) lahko krizo naredijo

trajnejšo, kot bi bila sicer. Če se kriza kot »izredno« stanje perpetuira, se za ljudi, ki so bitja z omejenim potekom življenja, začne prevešati v dolgoročno. Takšno »stanje izjeme« postaja specifična »normalnost«. Razglasitev izrednega stanja v primeru koronske krize, ki v številnih državah ni bila zakonita in ustavna (in je povzročila krizo zakonitosti), je implicirala, da se bo nekje v prihodnosti, ko bo pandemija in s tem kriza obvladana, vrnila »normalnost«. V rabo je prišel termin »nova normalnost«, ki da bo pričakovana sprememba potem, ko naj bi nas kriza trajno zaznamovala.⁶

Ricoeur, Arendt in tudi drugi avtorji (glej Berkowitz in Toay, 2012) poudarjajo, da postavlja naša civilizacija ekonomijo na vrh hierarhije vrednot oziroma da podreja politično ekonomskemu, zato je postala gospodarska kriza model za »upravljanje« drugih oblik krize. Nanjo se gleda kot na »izgubo ravnovesja«, disfunkcijo struktur, posledično pa je ekonomski nered razumljen kot »totalni« nered. A kljub fikciji ideologije ekonomskega liberalizma o avtonomiji ekonomije je javnost ekonomske krize že od sedemdesetih let dalje dojemala kot politične, kot »nesposobnost, da bi našli politični izhod iz krize« (Ricoeur, 1997: 137), ki bi bil v interesu celotnega prebivalstva. Neprimeren odziv pa je povzročil izgubo zaupanja v državna vodstva in javne institucije, torej krizo legitimnosti.

Krizo lahko posamezniki ali skupine izkušajo tudi kot kontinuiteto ali kot dodatno breme v položaju, ki je sicer že tako ali tako dolgoročno »kritičen«. Sklicujoč se na Agambenovo interpretacijo Schmittovega »stanja izjeme« – *Ausnahmestandard, state of exception* – Fassin (2022: 461) poudarja, da kriza za določene kategorije prebivalstva postaja način življenja. Primer so begunci in migranti v številnih centrih za tujce, v taboriščih, zaporih ali centrih za pridržanje ali kar v gozdovih. V epidemiji se je nova kriza prilepila na obstoječa stanja »izjeme«, v katerih so grožnja, beda in konflikt postali norma in ne občasna izredna situacija. Poleg finančne in gospodarske je begunska kriza v zadnjih letih postala arhetip sodobne krize (Zetter, 2022). V njej pride do »razčasovljenja« in dehistorizacije sicer specifičnih kriznih dogodkov. Najprej »začasno« begunstvo postane dolgotrajno, izredno stanje pa se na videz »normalizira«: tudi kot eksodus. Razen tega so begunci (migranti) vse bolj trajno kriminalizirani. Fassin in Zetter opisujeta, kako si vlade prilastijo pristop krize in ga trajno institucionalizirajo v begunskih

6 Izredno stanje zvečine traja dlje, kot je bilo pričakovano. Fassin (2022) navaja, da je v Franciji v času od leta 2015 do 2022 situacija izrednega stanja trajala več časa kot stanje ustavnega reda (»normalnosti«). Več o tem tudi v Fassin (2021), Roitman (2013) in Roitman (2022), Barbi (2021) in Link (2018). Krizo prava in pravne države v času razglasitve pandemije covid-19 obravnava tudi poglavje Neže Kogovšek Šalomon v tej knjigi.

politikah in kako v teh ukrepih globalno prevlada humanitarizem, ki zahteva specifično moralno ekonomijo in ogromna finančna sredstva. Krizne begunske politike skozi paralelni »pravni« sistem vpeljujejo specifične vladavine prekarnosti za različne skupine, na osnovi hierarhij neenakosti pa proizvajajo armado odvečnih, ki podleže posebnemu režimu nadzorovanja in kaznovanja.

Antikriza

Že Burkhardt je svaril, da ima lahko uporaba terminologije krize instrumentalno funkcijo. Sodobne, tako leve kot desne kritike kriznega narativa opozarjajo, da lahko razglašanje krize služi različnim namenom in skupinam: politikom za vladanje, aktivistom kot poziv k delovanju, strankam za napad na politične nasprotnike, lahko je ideološki pripomoček za utišanje nesoglasja, za kritiziranje ali za napad na vlado in njene politike, za vpliv na politično agendo ali sredstvo za promocijo boljše prihodnosti (Agamben, 2013; McConnell, 2020; Bergman-Rosamond, 2022: 467; Söllner, 2022).⁷ To seveda ne pomeni, da krize niso resnične, da ne zajemajo zelo realnih življenjskih izkušenj, družbenoekonomskih stisk in neenake porazdelitve moči (Roitman 2013; Gilbert 2019: 207; Bergman-Rosamond et al., 2022: 467).

A narativi »krize« so zmeraj »performativna redukcija«, tudi če kriza ni zgolj fikcija (Gilbert, 2019: 209). Nikdar niso samo popis stanja. Na osnovi ocene neuspeha vpeljejo nove vrednote – to, kar da je boljše, bolj moralno, bolj praktično ali resnično (Roitman, 2013: 94). S tem ustvarijo legitimacijsko osnovo za nadaljnje ukrepanje ali neukrepanje. Roitman pokaže, kako krizni narativi namesto refleksije, kaj kriza sploh je, ustvarjajo sodbe o veljavnosti institucij in konceptov, ki jih želijo opisati in pojasniti. Proizvajajo kritiko, ki zahteva spremembe (vzroki za krizo – kaj je šlo narobe v preteklosti – in kaj je treba storiti) v prihodnosti (ibid.: 9–10, 39). Vrednote, na osnovi katerih poteka razlikovanje in presoja o tem, kaj je »narobe«, ostanejo slepa pega (ibid.). Tudi v kontekstu kritične misli je kriza pogosto dojeta kot samo po sebi razvidno dogajanje, ki ga je potrebno le popisati. Trenutek, ko je kriza identificirana, Roitman (ibid.: 49) ponazori z vzklikom: »To je kriza!«

7 Lahko se pojavijo obsežne teorije zarote o vzrokih za krize: denimo, da so svetovne (znanstvene, farmacevtske) elite načrtovale izbruh epidemije korone, zato da so lahko prodale cepiva, ali – v primeru prihodov beguncev – da denimo leve politične stranke, ki se borijo proti rasističnim imigracijskim politikam, vodijo trgovino z ljudmi.

Tako se ustvari moralni temelj za politično presojo, ki naredi nekatere ukrepe in dejanja razvidne in (tako se zdi) tudi neizogibne, medtem ko (p)ostanejo alternativne možnosti nevidne in si jih sploh ni mogoče zamisliti. Takšne vrste presojanja in razlikovanja so osnova protikriznih politik kot vračanja k domnevni »normalnosti«. Predpostavka »normalnosti« namreč zmeraj nastane na temelju novih ali »afirmiranju« starih vrednot, načini obvladovanja krize in načini vladanja pa s tem dobijo legitimost.⁸

Na začetku razglasitve pandemije covid-19 je pognalo upanje, da kriza nekoč ne bo samo končana, ampak bo – ker razkriva, kje sistemi, denimo zdravstveni in socialni, zatajijo itd. – postala tudi kritična osnova za prehod v bolj pravično ureditev in sprožila revolucijo solidarnosti. Res so v akutnem momentu koronske krize neenakosti postale bolj vidne. Toda če se je v prvem koraku zdelo, da so vlade naredile vse, kar je mogoče, in se problemov lotile z visokimi subvencijami in pomočjo, je to pozneje prišlo v ozadje. Razkrite neenakosti, njihovi strukturni vzroki in dolgoročne posledice so ostali neobravnani. Kriza torej ni vodila v razvidnost novih možnosti in ustvarjanje priložnosti za politike emancipatornih smeri ali celo v večjo demokracijo, ampak v obsežne politike antikrize. »Nova normalnost« (sintagma, ki nakazuje semantične premike v popisovanju in dojetanju krize) se je vzpostavila kot »nova« v drugih pomenih.

Opiranje na krizo kot osnovo za presojanje in politično delovanje je v tej perspektivi problematično. Roitman ošvrkne kritično teorijo, ki vidi krizo kot odločilno priložnost za spremembo, češ da s tem ustvari privilegirano epistemološko in legitimacijsko pozicijo za presojo preteklosti in prihodnosti, ki pa je ne bo nujno zavzela kritična teorija. Njen tradicionalni fokus na krizo kot osnovo za kritiko in glavno priložnost za iskanje novih in emancipacijskih oblik demokratičnega delovanja namreč ni in ne bo nujno pripomogel k nastanku modusov politične solidarnosti, kakor so nakazovali nekateri obeti ob »koronski krizi«.

Morda pa ohranjanje pojma krize kot vseprisotnega in hkrati nereflektiranega pojma daje priložnost ravno protototalitarnim, antidemokratičnim narativom in politikam »antikrize«? Kriza kot tema namreč že zdavnaj več

8 Hipotezo, da pojem krize predstavlja slepo pego, je Roitman (2013) preizkusila z analizo različnih obravnav finančne krize v letih 2007–2009 – od liberalnih ekonomistov do neokenesijancev in neomarksistov. Četudi so bile njihove diagnoze problema različne, so vsi narativi krize predpostavljali razlikovanje med »resničnim« in »fiktivnim« (v primeru finančne krize 2008 je to bila dihotomija med »resnično« in »fiktivno« ekonomijo, saj so bile vrednosti ocenjene previsoko) ter pledirali za vrnitev k »realni« ekonomiji kot normalnosti, pričakanemu ponovnemu ravnovesju po krizi (ibid.: 46 in nasl.).

ni predvsem v domeni kritične družbene teorije, kjer je dolgo časa prevladovala. Kot je ugotavljal Claus Offe (1984), je neokonservativna krizna literatura, ki se je oprla na narativ krize, »ne samo popolnoma izrinila svoje levičarske tekmece iz javne sfere«, ampak je hkrati tudi »spretno redefinirala in prilagodila pristope, ki izhajajo iz tradicije kritične teorije« (v Gilbert, 2019: 214). Iz teh okvirov je tema preskočila na področje vsakdanjih političnih bojev. Postala je pomembna sestavina ideoloških in institucionalnih spopadov glede funkcij in pomena nekaterih ključnih političnih in socialnih mehanizmov moderne države – oziroma njihove legitimnosti. V teh spopadih pa zmagujejo neokonservativni in neoliberalni trendi.⁹

Gilbert (ibid: 22) sugerira, da sta koncentracija na iskanje kriz in domneva, da bodo predstavljale trenutke privilegiranega dostopa do vednosti in presoje ter osnovo za kritiko in delovanje, postali lastna omejitev kritične teorije. Ali se je mogoče v kontekstu sodobnega perpetuiranja kriz kritično mišljenje izgubilo v poskusih zagotavljanja pozitivnih odgovorov na krize, se »udomačilo« znotraj iskanja koristnih alternativ ter se asimiliralo v epistemokracijo oziroma vladavino ekspertov?¹⁰ Ali pa je kriza, kot meni Cordero (2017), ki govori o »kritiki krize« in »krizi kritike«, vendarle prav kot nestatičen in torej »sporen« (*contested*) koncept ključna priložnost za samorefleksijo, kritikov in raziskovanje v realnosti morebitnih kriz?

Politike antikrize kot način vladanja

Osredotočenost na krizo in njena »univerzalizacija« kot nečesa, kar zajame celotno družbo, izraža tudi povečano zavest o tem, da prihodnost ni predvidljiva iz preteklosti, hkrati pa upanje, da je nepredvidene dogodke

9 Offe (1984) je popisal ključne konture ideološkega konflikta v sedemdesetih letih, ko sta tako desna kot leva kritika državo blaginje dolžili nefunkcionalnosti, saj da ne izpolnjuje normativnih zahtev in je zato »v krizi«. A s prihodom Margaret Thatcher in Ronalda Reagana so neokonservativni in neoliberalni narativi pridobili večjo javno pozornost kot leviča. Model socialne države, ki je reševal prejšnje krize, so kritizirali kot preobsežen in neobvladljiv mehanizem, ki povzroča nove, še večje krize. Narativ krize, ki je instituciji socialne države najprej priskrbel legitimnost na dolgi rok, je omogočil tudi njeno delegitimacijo in razgrajevanje. Reorganiziral je politične vrednote, po katerih naj bi se vlade ravnale. Zanimivo je, da so tako levi kot desni narativi krize izhajali iz predpostavke »ekonomske baze« in neustrezne institucionalizacije socialne. Razlika je bila v tem, da neokonservativni teoretiki razloga za krizo niso videli »v razmerah kapitalističnega mezdnege dela, temveč v institucionalizirani ureditvi socialne države množične demokracije« (Offe, ibid.: 66 v Gilbert, 2019: 215). Vse to pa je spodbudilo premik k ekonomski liberalizaciji in monetarizaciji (ibid.).

10 Glede relacije med epistemokracijo in demokracijo glej več v Arlen in Rossi (2022).

vendarle mogoče uravnavati v družbi kot celoti, podobno kot pri organizmih in telesih. Če vzamemo samo 21. stoletje, so ob številnih napovedih krize najpogosteje izbruhnile ravno tam, kjer niso bile pričakovane. Tako je bilo denimo s finančno krizo 2008 – pred tem se je veliko govorilo predvsem o »krizi legitimnosti« oziroma demokratičnem deficitu itd. Kljub opozorilom o nevarnostih pandemij je bila nepričakovana tudi koronska kriza 2019–20, ravno tako kot začetek vojne v Ukrajini 2022 ter energetska kriza, ki je sledila. Nepredvidljivost torej še vedno sodi med ključne poteze krize. V tem je tudi njena generična povezanost s področjem politike, kolikor ga še vedno razumemo kot sfero spontanosti.

Politike antikriz so razkrile možne prilagoditve sodobnih družb na načine življenja, kakršnih si prej niti v sanjah nismo predstavljali – če vzamemo v ozir samo nedavno globalno zaprtje javnega življenja v koronski krizi. Na to lahko gledamo tako v negativnem kot v pozitivnem smislu. Upravljanje krize namreč ni ustvarilo bolj pravičnih normativnih okvirov in je okrepilo socialne neenakosti, »zapiranje družbe« – prepoved svobode gibanja in združevanja v javnosti ter poseganje v intimne izbire (kdo se sme družiti s kom) – pa je povzročilo obsežne psihološke in politične posledice, kot sta osamljenost in izolacija.

A ta kriza je pokazala tudi, da lahko ne samo ena skupina, ampak tudi velik del prebivalstva nekaj časa živi tudi izven »realne« ekonomije (in družbe) in da je mogoče, vsaj do neke mere, prekiniti na videz avtomatične ekonomske in družbene procese (ki se v kriznem narativu kažejo skoraj kot naravna nuja), ne da bi se zgodila katastrofa. Kar se je na osnovi predpostavke »normalnosti« in »realnosti« kazalo kot paradoks, kot nemogoča podlaga »realne« ekonomije in politike, je v nekaterih segmentih funkcioniralo in celo proizvedlo (gospodarsko) rast. Pozneje se je to na drugačen način manifestiralo ob energetske krizi, ko so prilagoditve na vojno v Ukrajini in sankcije proti Ruski federaciji povzročile rast cen energije, da so nastale zahteve po subvencijah na eni in visoki profiti nekaterih energetskih podjetij na drugi strani. Tudi tu so tisti, ki so identificirali in razglasili krizo, presojali o »realni« podlagi problema in ga skladno s tem tudi reševali.

Antikriza spodbuja vladanje z dekreti, ki teži k nezakovitosti in jo »normalizira«. Sekuritizacija kriz je omogočila, da so se (ob razglasitvah kriz) vlade fokusirale denimo na terorizem in migracije kot problem, perpetuiranje narativa krize in varnostnih groženj pa je postalo sredstvo za njihovo ohranjanje na oblasti, denimo ob »migracijski krizi« 2015–16 (Jalušič in Bajt, 2020). Koronska kriza je dobesedno razgalila, kako hitro se lahko nesposobnost, da institucije hitro in učinkovito obravnavajo probleme, izteče v podaljševanje

izrednega stanja, ki postane »nova normalnost«. Naturalizacija krize napotuje na realnost predikcije Agambena o tem, da živimo v izrednem stanju, naš način oblikovanja politike pa vse bolj spominja na schmittovsko »suvereno odločanje« v okoliščinah tega izrednega stanja (Schmitt, *ibid.*). Vse to kaže na probleme, ki jih je izpostavila že H. Arendt (2003) v analizi elementov totalne vladavine, ko je ugotavljala, da ne gre zgolj za sprevrnjeno formo ene od klasičnih oblik vladavine, ampak za novo formo, ki združuje več že prisotnih elementov, ki nas bodo najverjetneje spremljali še naprej.¹¹

Nizanje in vse pogostejše razglasitve kriz ter vzporedni spopadi kriznih narativov pomenijo, da se morajo tako vlade, politiki kot tudi državljani in državljanke, torej tisti, ki delujejo ali naj bi delovali, vse bolj spopadati s krizo kot pojmom in realnostjo. Oksimoron »krizno upravljanje«, saj krize – kolikor je zares kriza – ni mogoče »upravljati«, je postal dnevna mantra na politični agendi. V primeru eksistencialno ogrožajoče katastrofe seveda ni nepomembno, ali obstaja učinkovit sistem administracije in ukrepi, ki prehod skozi krizo (kolikor je časovni pojav) omilijo. Tudi sicer je (učinkovito) upravljanje pomemben del političnega življenja.

Koselleck zato vidi sodobno krizo tudi kot krizo upravljanja. Opozarja na nesposobnost, da bi tisti, ki vladajo, to počeli v občem in ne partikularnem interesu. Ob razglasitvah številnih kriz v zadnjih letih smo lahko videli, da so politični voditelji (torej predstavniki ljudstva ter vodje in uslužbenci institucij izvršne oblasti, skupaj z eksperti) prej kot sposobnost, da uspešno upravljajo, pokazali nezmožnost obravnavati in reševati dejanske probleme, pripraviti in izvajati potrebne politike. Kolikor je namreč vladanje razumljeno kot upravljanje in maksimizacija ekonomskih resursov, se vlade ukvarjajo s kalkuliranjem rizika in le tega razporedijo med prebivalstvo. Tako ni bilo samo v primerih finančnih kriz, ampak tudi v primerih kovidnih kriz v Italiji, Veliki Britaniji, Španiji, Franciji, brexita in vlad po njem v Veliki Britaniji, pa tudi v primerih nedavnih vlad v Sloveniji. Nenehna kriza in nesposobnost za politiko (*Politikunfähigkeit*), ki je prisotna tako v desnih kot tudi v levo-sredinskih vladajočih krogih, je prinesla razočaranje in streznitev. Obenem pa je »krizno upravljanje« odprlo tudi vprašanje prihodnosti politike kot skupnega delovanja v demokratičnih in pravnih okvirih.¹²

Ob zgostitvi kriz v skorajda kontinuirano vsesplošno stanje krize namreč pride v ospredje »nuja« hitrega, učinkovitega in tudi strokovnega ukrepanja. Kaj se zgodi, kadar vladno »krizno upravljanje« in izredno stanje – tudi

11 Prim. op. 5 v tem poglavju.

12 Prim. poglavje Neže Kogovšek Šalomon v tej knjigi.

zaradi nesposobnosti učinkovito ukrepati – poskuša ohromiti ostale akterje in omejiti politično delovanje in participacijo, bodisi zato, da bi se neka politična opcija ohranila na oblasti ali pa se ustvarila neka druga forma (manj svobodne in demokratične) vladavine? Ali lahko v takšni situaciji politika, ki ni »upravljanje krize«, ampak skupno delovanje, sploh še nastaja in se ohranja? Oziroma, če parafraziramo vprašanje, ki ga je postavila Hannah Arendt v svoji nedokončani knjigi o politiki: Ali ima politika sploh še kakšen smisel (Arendt, 2005: 151)? Upravljanje, torej vladanje in izvrševanje, ki je sicer že od antike dalje sestavni (a ne edini) element politike, ima namreč v primeru politik antikrize izrazito tendenco, da kot vladavina raznovrstnih ekspertov, kakršno sta analizirala denimo Arendt in Foucault, nadomesti skupno delovanje z birokratsko epistokracijo (prim. Arendt, 2003a; Berkowitz, 2020).

Današnja kriza, kolikor jo lahko subsumiramo kot neko občost, je pravzaprav »patologija procesa temporalizacije zgodovine«, saj »normalni odnos med horizontom pričakovanja in prostorom izkustva več ne funkcionira« (Ricoeur 1996: 143). Roitman (2013: 86) meni, da tovrstna kriza – kot situacija in izkušnja, ki je »kronična« – nima več drugega konteksta razen same sebe, torej krize. Tudi nima več časovne dimenzije, začetka in konca. Postane stalna in vseobsegajoča izkušnja, brez norme in razlikovanja in v tem smislu njen pojem implodira vase (prim. tudi Beck, 2001, ki nasproti pojmu krize kot alternativo postavi pojem tveganja).

Arendt (2006) iz svoje kritike filozofije zgodovine potegne sklep, da je bil od 18. stoletja dalje, potem ko so idealistični filozofi najprej prepoznali moč delovanja v francoski revoluciji, pojem politike kot delovanja ljudi nadomeščen s konceptom zgodovine kot transcendentalno subjektiviteto. Morda bi lahko vzporedno temu sugerirali, da paradigma krize, ki je v moderni optiki produktivna za zgodovinski napredek, v naslednjem koraku tako rekoč nadomesti koncept in okvir zgodovine (namreč zgodovine, kakršno smo poznali doslej)?¹³ Po koncu zgodovine nastopi kriza, ki je drugačne narave

13 Na to namiguje Daniel Parrochia (2008), ki pravi, da spričo konca (ne konca zgodovine, ampak konca filozofije zgodovine) paradigma krize nadomesti filozofijo zgodovine. Roitman (214: 85–86) ga citira in sklene, da sodobne teorije ravno zaradi tega posegajo po terminologiji, ki se izogiba teleološkim konstrukcijam, in uporabljajo pojme »dogodki«, »trenutki« ali »mreže«, pri čemer koncept krize služi kot povezovalna opora (z analognimi termini, ki sodijo v to konceptualno »družino«, kot so denimo »stanje izjeme«, »izredno stanje«, »tveganje«, »katastrofa«, »travma«, »šok«). Moralna zahteva po spremembi v prihodnosti spričo »konca« – in zaželenega konca kapitalizma, oziroma prihodnosti z drugačno zmožnostjo regulacije – je stremljenje po »odrešitvi v zgodovini, oziroma negaciji odtujitve« (Koselleck, 2005: 198), za katero ravno konceptualiziranje krize še vedno predstavlja »znanost spremembe«. Vprašanje filozofije in konca obravnava poglavje Lane Ždravković v tej knjigi.

kot klasična in kontradiktorna glede na svoj izvor, saj postaja vseobsežna in »permanentna«. Takšna kriza nima več funkcije prekinitve zgodovinskega časa, ampak kot »kronična« tako rekoč stopi na njegovo mesto.

V sekularizirani eshatološki perspektivi kriza izgubi karakteristiko vdora nepričakovanega in postane pričakovano nepričakovano,¹⁴ ultimativna kriza, ki traja in za katero ne vemo, kdaj in ali se bo sploh končala. Strogo gledano, s tem pravzaprav izgine tudi prihodnost in v nekem smislu tudi »klasična«, v prihodnost usmerjena politika sploh več ni mogoča (prim. Gilbert 2019: 93, ki navaja Luhmannovo tezo o »defuturizaciji politike« (Luhmann, 1976)). Nekateri menijo, da bi to na nek način ustrezalo tudi marksističnemu sklepu, da je dejansko normativno stanje kapitalizma permanentna kriza (Vigh, 2008 v Roitman, 2013: 66). Vendar je za Marxa, kot je razvidno iz *Teorij presežne vrednosti* (Marx, 1974: 508-535), kriza imanentna, ne pa tudi permanentna (Cordero, 2017: 31).

Kopičenje kriz in eshatološka naravnost implicirata vse večje pospeševanje časa oziroma izničujeta razliko med horizontom pričakovanja in izkušnjo. Najbolj očitno je to pri podnebni krizi. Ali v narativu podnebne krize horizont pričakovanja (končna katastrofa) ne ustreza vse bolj prostoru že izkušenega – denimo naravnih katastrof, ki jih povzroča globalno segrevanje? Grožnja bližnjega izumrtja (vrst in človeštva) tako uokvirja percepcijo in politiko sedanjosti. Semantični spopadi okoli učinkovitosti protikrizne podnebne politike vodijo v vse manj demokratične in posvetovalne prijeme. Pričakovanje tako ni več pričakovanje prihodnosti, ampak pričakovanje vse večje krize spričo izkušnje »konca«, v skladu s tem pa so vse močnejše zahteve po drastičnih revolucionarnih ali – na drugi strani – reformnih antikriznih ukrepih (ne samo podnebnih, ampak denimo tudi migracijskih, ali pa reformah pokojninskih ali zdravstvenih sistemov – tudi te reforme so namreč del politik »antikrize«).

V teh razmerah politika krize najbrž postaja eden od glavnih elementov novodobne forme vladavine. Arendt je kot novo formo oblasti v dvajsetem stoletju identificirala vladavino birokracije, ki se manifestira kot vladanje z dekreti in vladavina ekspertov ter v sebi nosi elemente totalne dominacije. »Birokracija« tukaj ne pomeni, da je problem »instrumentalna racionalnost« birokratskega aparata (ki se v moderni razrašča, temelji na piramidalni shemi moči in poslušnosti, povzroča birokratsko oddaljevanje posameznikov, »odtujenost in izgublja človeško razsežnost, kar naj bi omogočalo hladnokrvno,

14 O pričakovanem nepričakovanem v znanosti kot novi paradigmi v primerih izbruhov množičnih okužb in zdravstvene krize prim. MacPhail (2010).

tehnološko učinkovito in dobro organizirano izvajanje med drugim tudi kolektivnih zločinov).¹⁵ Birokracije kot novega organizacijskega načela vladavine ne smemo zamenjati s samim upravnim aparatom, ki je nepogrešljiv sestavni del sodobne države (tudi v krizi). Gre za nov način upravljanja, v katerem je politični model, ki temelji na participaciji državljanov in ljudstva kot politične kategorije, nadomeščen z modelom profesionalne uprave, ki temelji na znanstvenih »družbenih zakonih« in urejanju »neskončnega« življenjskega procesa družbe (Arendt, 1996: 46 in nasl.). Takšna vladavina ne pomeni povečane racionalnosti ali izgradnje superiorne in učinkovite organizacije. Njena ključna momenta sta, nasprotno, prav arbitrarnost in anarhija, saj zakon nadomeščajo začasni in spreminjajoči se dekreti, povezujeta se despotizem in arbitrarnost (Lee, 2007: 71; Jalušič, 2009). Politična načela (in politiko samo) zamenja »funkcionalnost« v obliki upravnega aparata in administratorjev, vladavina »nikogar« (Arendt, *ibid.*).¹⁶

Temu načinu vladanja se s prehodom v 21. stoletje pridruži politika krize kot funkcionalno upravljanje in razporejanje rizika. »Normalnost« v tem okviru praktično več ne funkcionira in za politiko postaja tako rekoč ovira.¹⁷ Izjemno pomembna časovna dimenzija politike, saj gre za dejavnost, ki kot sporazumevanje zahteva čas, se zasenči. Ker antikriza zahteva vse več vladanja s pomočjo ekspertov, na mesto sicer dolgotrajnejšega političnega procesa stopi vrsta ukrepov, zato demokracija postaja odvečna. Eshatološka dimenzija brezizhodnosti okrepi izgubo zaupanja v avtoritete, ki naj bi diagnosticirale probleme in ponudile rešitve. Izguba zmožnosti za politiko je tako dvojna: ne kaže se samo kot nesposobnost upravljanja, ampak tudi kot odvečno skupnega delovanja, razpad javnega prostora kot skupnega sveta razsojanja in njegova razdrobitev na segmente, ki jih je mogoče ločeno »upravljati«. Množične protikoronske proteste proti vladam različnih barv je mogoče razumeti predvsem v kontekstu tovrstne izgube političnih kapacitet – ne glede na različne neposredne motive in ideologijo demonstrantov.

15 Kakor je to v skladu z interpretacijo Zygmunta Baumana. O tem več v Jalušič (2009).

16 Arendt (2003) analizira birokracijo na primeru imperialistične vladavine in ekspanzije. Vendar je zaključke mogoče posplošiti tudi na današnji čas. Birokracija v kolonijah (in metropolah) je razvila specifičen transnacionalni obstoj, ki je povezan z imperializmom, ekspanzijo in rasizmom kot ključnimi momenti. Pri tem so vse politične omejitve nacionalne države odpravljene, posledično pa ogrožene tudi vse druge omejitve oblasti – pravne, državne in etične.

17 Ena najnovejših knjig o krizi (Strolovitch, 2023) ugotavlja, da sta »politika krize in nekrize« ključna momenta, ki definirata ameriški politični zemljevid začetka 21. stoletja kot usmerjanje politik državnih intervenc in (upravičevanje) realokacije resursov (*ibid.*: 198 in nasl.). Prim. tudi Stephens (2020).

Sklep: No future, no future for you?¹⁸

V tem poglavju smo se spraševali po tem, ali predstavljajo politike krize in antikrize del ali pa morda celo ključen moment sodobnih form vladavine? Ugotovimo lahko, da pri razglašanju kriz ne gre samo za moment, ki obstaja »ob« tradicionalnih formah vladavine ali jim je dodan, ampak je antikriza že sestavni del načina, kako poteka sodobno vladanje. Kriza kot moment vladanja zato več ne reprezentira (le) »priložnosti« za revolucionarno spremembo. Zdi se, da v tem okviru raje kot priložnost učinkuje kot nuja, ki nas vse bolj definira.

Vrnimo se k izhodiščnim vprašanjem: ali politika krize in antikrize predstavlja ključen element sodobne forme vladavine? Ali, kot se je vprašal Koselleck, res živimo v krizi vseobsežnih razmer brez izhoda in ali eshatološki model krize res najbolj ustreza današnjemu svetu?

Danes se zdi, da beseda kriza sodi v slovar sodobnih temnih časov (Fassin, 2021), ki so se začeli z genocidi, s fašizmom in nacizmom ter se nadaljujejo v narativih humanitarnih kriz po propadu socializma, ob pojavih ekstremnega kolektivnega nasilja in genocidov, pandemij, vojn in podnebnih sprememb na prehodu v 21. stoletje. A kljub videzu konca, kot zapiše Ricoeur (1997: 46), dejansko nihče ne more dati odgovora na vprašanje, ali je današnja kriza res permanentna in brez izhoda, saj nimamo možnosti, da bi zavzeli časovno ali prostorsko distanco, ki je potrebna, da bi dobili uvid v to, kar je. Tudi če se sodobna kriza reprezentira kot neskončna in definitivna, bo šele prihodnost dejansko pokazala, ali gre dejansko za vseobsežno krizo in kakšne so njene razsežnosti.¹⁹

Zasluga mislecev krize, kakršni so bili denimo Koselleck, Arendt in Ricoeur, je, da so premaknili perspektivo v smer premisleka konceptualnosti in njene konstruktivne vloge v vsakdanjosti in politiki. Koselleck je opozoril na krizo pojma kriza v smislu, da tradicionalni pojem krize več ne more pojasniti serije dogodkov, s katero smo dandanes soočeni kot s »krizo«. ²⁰ Vzporedno s tem lahko beremo tudi Arendt, ki je izpostavila krizo modernosti in njene politične pojmovnosti in pokazala, da kriza zaznamuje ravno trenutek, ko je jasno, da sam moderni politični narativ zataji in več ne more predstavljati osnove za mišljenje in razumevanje

18 Sex Pistols: No Future (God Save the Queen).

19 Ne nazadnje imajo lahko krize tudi zelo različen tempo in hitrost (Gilbert, 2019).

20 Tako kriza kot kritika sta koncepta, ki podležeta »politizaciji, počasovljenju in demokratizaciji ...« (prim. Koselleck, 1972).

dogodkov. V tem smislu govori o prelomu v tradiciji, ki nastopi tudi kot kriza oblik vladavine in njihove pojmovnosti (Jalušič, 2021). Kriza se tako izkristalizira kot kriza mišljenja (politike in sodobnega sveta), ki zahteva drugačno kritično epistemološko izhodišče, kot je dominacija ekonomije nad politiko ter perspektiva napredka in pospeševanja ekonomske rasti, če sploh hočemo razumeti in ohraniti (človeški) svet in politiko oziroma politično delovanje.

V tem in predvsem v tem smislu je pomembno, da ne izgubimo izvirnega pomena pojma krize, ki je lahko priložnost in spodbuda za mišljenje in presojanje.²¹ Četudi so morda nekateri primeri pokazali, da kriza lahko ustvari tudi priložnost za kolektivno delovanje in politično revolucijo, pa to še ne pomeni, da mora kritična teorija stremeti k temu, da išče predvsem v krizi revolucionarno osnovo oz. priložnost za spremembo (prim. Gilbert, 2019: 478). Morda je, kot sugerirajo Roitman in nekateri drugi, šele odmik od narativa krize k premisleku pojma in fenomena sodobne krize tisti, ki omogoči mišljenje in prakticiranje alternativ. Zato se v tem poglavju nagibamo k sklepu, da kriza kot pojem in kot realnost zahteva predvsem »pesimizem v teoriji« (Gramsci) ali skromnost »kritike« (Gilbert, 2019), saj je potreben premislek o tem, kdo govori o krizi, s katere pozicije, v imenu katerih interesov itd., ter o tem, v čem sploh je njena »priložnost«.

Literatura

- Arlen, Gordon in Enzo Rossi (2022): Is this what democracy looks like? (Never mind epistocracy). *Inquiry* 65 (1): 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1080/0020174X.2018.1502924>.
- Agamben, Giorgio (2013, 4. junij): The Endless Crisis as an Instrument of Power: In conversation with Giorgio Agamben. *Verso Books Blog*. Dostopno prek <https://www.versobooks.com/en-gb/blogs/news/1318-the-endless-crisis-as-an-instrument-of-power-in-conversation-with-giorgio-agamben>, 3. 5. 2023.
- Arendt, Hannah (1996): *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah (2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, Hannah (2003a): *Resnica in laž v politiki*. Ljubljana: Apokalipsa.
- Arendt, Hannah (2005): *The Promise of Politics*. New York: Shoken Books.

21 »Kriza postane uničujoča šele takrat, ko na njo odgovorimo z vnaprej oblikovanimi sodbami, torej s predsodki. Takšen odnos ne le zaostri krizo, pač pa povzroči, da izgubimo izkustvo realnosti in priložnost za premislek, ki ga ponuja« (Arendt, 2006: 180).

- Arendt, Hannah (2006): *Med preteklostjo in prihodnostjo: Šest vaj v političnem mišljenju*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah (2017): *O revoluciji*. Ljubljana: Krtina.
- Barbi, Guido (2021): Crisis as the New Normal. Review of Jürgen Link (2018), Normalismus und Antagonismus in der Postmoderne. *Krisis* 41 (1): 179–184. Dostopno prek <https://krisis.eu/article/view/37355/35184>, 3. 5. 2023.
- Benjamin, Walter (1969/1947): Thesis on the philosophy of history. V: Hannah Arendt (ur.), *Illuminations. Essays and Reflections*, 253–264. New York: Schocken Books.
- Bergman-Rosamond, Annika, Thomas Gammeltoft-Hansen, Mo Hamza, Jeff Hearn, Vasna Ramasar in Helle Rydstrom (2022): The case for Interdisciplinary Crisis Studies. *Global Discourse* 12 (3-4): 465–486. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p465.xml2>, 29. 3. 2023.
- Beck, Ulrich (2001): *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Berkowitz, Roger (ur.) in Taun N. Toay (ur.) (2012): *The Intellectual Origins of the Global Financial Crisis*. New York: Fordham University Press.
- Berkowitz, Roger (2020): The Failing Technocratic Prejudice and the Challenge to Liberal Democracy. V: Boris Vormann (ur.) in Michael D. Weinman (ur.), *The Emergence of Illiberalism: Understanding a Global Phenomenon*, 85–98. New York: Routledge.
- Bisberg, Ilan (2020, 15. junij): Covid-10 crisis: normality was the problem. *Open Democracy*. Dostopno prek: <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/crisis-covid-19-la-normalidad-era-el-problema-en/>, 3. 5. 2023.
- Butler, Judith (2002): What Is Critique? An Essay on Foucault's Virtue. V: David Ingram (ur.), *The Political: Readings in Continental Philosophy*, 212–226. London: Basil Blackwell.
- Cordero, Rodrigo (2017): *Crisis and Critique. On the Fragile Foundations of Social Life*. New York and London: Routledge.
- Fassin, Didier (2021): Crisis. V: Veena Das (ur.) in Didier Fassin (ur.), *Words and Worlds. A Lexicon for Dark Times*, 261–276. Durham: Duke University Press.
- Fassin, Didier (2022): Crisis as experience and politics. *Global Discourse* 12 (3-4): 460–464. DOI: 10.1332/204378921X16354481297194. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p460.xml>, 24. 1. 2024.
- Fassin, Didier in Axel Honneth (2022): Introduction. The heuristic of crises: reclaiming critical voices. V: Didier Fassin (ur.) in Axel Honneth (ur.), *Crisis under Critique. How People Assess, Transform and Respond to Critical Situations*, 1–10. New York: Columbia University Press.
- Gilbert, Andrew Simon (2019): *The Crisis Paradigm. Description and Prescription in Social and Political Theory*. Cham: Palgrave Mcmillan.

- Griewank, Karl (1955): *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff. Entstehung und Entwicklung*. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.
- Hegel, G. W. F. (2013): *Oris filozofije pravice*. Ljubljana: Krtina.
- Hegel, G. W. F. (2017): *Fenomenologija duba*. Ljubljana: Analecta.
- Jalušič, Vlasta (2009): Evropska zapuščina Afriki, afriška zapuščina Evropi: postkolonialno nasilje in pošast genocida. *Ars & Humanitas* 3 (1-2): 28–62.
- Jalušič, Vlasta (2021): Arendt, Koselleck, and Begreifen: Rethinking Politics and Concepts in Times of Crisis. *Filozofski vestnik* 42 (1): 97–126. DOI: 10.3986/fv.42.1.05.
- Jalušič, Vlasta in Veronika Bajt (2020): A Paradigm Shift Framed by a Crisis: Recent Debates on Immigration and Integration in Six EU Countries. *Annales* 30 (4): 517–530.
- Kantorowitz, Ernst H. (1997): *Kraljevi dve telesi. Študija o srednjeveški politični teologiji*. Ljubljana: Krtina.
- Kjaer, Poul F. (2016): From Crisis of Corporatism to the Crisis of Governance. V: Poul F. Kjaer (ur.) in Nicklas Olsen (ur.), *Critical Theories of Crisis in Europe. From Weimar to Euro*, 125–139. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Koselleck, Reinhart (1972): Einleitung, V: Otto Brunner (ur.), Werner Conze (ur.), Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, zv. 1. Stuttgart: Ernst Klett Verlag.
- Koselleck, Reinhart (1973/1959): *Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der Bürgerlichen Welt*. München: Pieper.
- Koselleck, Reinhart (1982): Krise. V: Otto Brunner (ur.), Werner Conze (ur.), Reinhart Koselleck (ur.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, zv. 3. Stuttgart: Klett-Cotta (GG).
- Koselleck, Reinhart (1996): Remarks on the History of the Concept of Crisis. V: Reginald Lilly (ur.), *The Ancients and the Moderns*, 148–158. Bloomington: Indiana University Press.
- Koselleck, Reinhart (1999): *Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Link, Jürgen (1996): *Versuch über den Normalismus. Wie Normalität produziert wird*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Luhmann, Niklas (1976): The future cannot begin: Temporal structures in modern society. *Social Research* 43 (1): 130–152.
- MacPhail, Theresa (2010): A Predictable Unpredictability. The 2009 H1N1 pandemic and the concept of “strategic uncertainty” within global public health. *BEHEMOTH. A Journal on Civilisation* 3: 57–77. DOI: 10.1524/behe.2010.0020.
- McConnell, Allan (2020): The Politics of Crisis Terminology. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Dostopno prek <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1590>, 25. 3. 2023.

- Marx, Karl (1974): Theorien über den Mehrwert (Vierter Band des »Kapitals«). V: Karl Marx (ur.) & Friedrich Engels (ur.), *Werke.*, Zvezek 26, drugi del. Berlin: Dietz Verlag.
- Richter, Melvin in Michaela W. Richter (2006): Introduction: Translation of Reinhart Koselleck's 'Krise,' in *Geschichtliche Grundbegriffe. Journal of the History of Ideas* 67 (2): 343–356.
- Nietzsche, Friedrich W. (2022/1908): *Ecce homo. Wie man wird was man ist*. Marburg: Frank Weber.
- Norberg, Jakob (2011): Arendt in Crisis: Political Thought Between Past and Future. *College Literature* 38 (1): 131–149.
- Offe, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- Parrochia, Daniel (2008): *La Forme des Crises: Logique et épistémologie*. Seyssel: Champ Vallon.
- Ramalho, Walderez (2021): Reinterpreting the 'times of crisis' based on the asymmetry between chronos and kairos. *História da Historiografia* 14 (35): 115–144.
- Ricoeur, Paul (1996): Is the Present Crisis a Specifically Modern Phenomenon? V: Reginald Lilly (ur.), *The Ancients and the Moderns*, 130–147. Bloomington: Indiana University Press.
- Roitman, Janet (2021): Framing the Crisis: COVID-19. *Arena online*. Dostopno prek <https://arena.org.au/framing-the-crisis-covid-19/>, 23. 3. 2023.
- Roitman, Janet (2022): The ends of perpetual crisis. *Global Discourse* 12 (3-4): 692–696. Dostopno prek <https://doi.org/10.1332/204378921X16376650676641>, 23. 3. 2023.
- Roitman, Janet L. (2013): *Anti-Crisis*. Durham, NC: Duke University Press.
- Rosa, Hartmut (2005): *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Scheuerman, William E. (2004): *Liberal Democracy and Social Acceleration*. Baltimore in London: John Hopkins University Press.
- Schmitt, Carl (2021/1922): *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität. Korrigierte Auflage*. Berlin: Dunker & Humboldt.
- Schiller, Friedrich (1786): Resignation. Friedrich Schiller Archiv. *Bekanteste Gedichte*. Dostopno prek <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/gedichte-schillers/highlights/resignation/>, 23. 3. 2023.
- Söllner, Fritz (2022): *Krise als Mittel zur Macht*. München: Langen-Mueller Verlag.
- Stephens, Elisabeth (2020): Post-normal: Crisis and the End of the Ordinary. *Media International Australia* 177 (1): 92–102. DOI: 10.1177/1329878X20958151. Dostopno prek <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8263368/#bibr-8-1329878X20958151>, 3. 5. 2023.
- Strolovitch, Dara Z. (2023): *When Bad Things Happen to Privileged People. Race, Gender, and What Makes a Crisis in America*. Chicago: University of Chicago Press.

Virilio, Paul (1986/1977): *Speed and Politics: An Essay on Dromology*. New York: Semiotext(e).

Zetter, Roger (2022): Refugee crises: an architype for Crisis Studies. *Global Discourse* 12 (3–4): 487–497. Dostopno prek <https://bristoluniversitypressdigital.com/view/journals/gd/12/3-4/article-p487.xml>, 24. 1. 2023.